

מידות, דעות ושלמות האדם במשנת הרלב"ג*

- א. פתיחה
- ב. מידות קודם לדעות
- ג. דרך האמצע
- ד. התורה מיישרת את המידות והמוסר, ומוסיפה בשלימות ובחכמה אלוהית

פתיחה

הרלב"ג מדבר על שלושה פרמטרים לשלמות אדם לכל אורך פירושו לתנ"ך ובספרים אחרים. נביא כאן מקום אחד שהוא מגדיר אותם ביחד הגדרה בסיסית:

וכאשר התבאר לו שאין הטוב ההמשך אל התענוגים הגופיים והערבויות, אבל הטוב הוא המועיל, והיה הטוב הזה נחלק חלוקה ראשונה לשלשה חלקים, האחד הוא ההשתדלות בהרבות **הקנינים**, והשני הוא ההשתדלות **בכשרון המעשה** באופן שיגיע המועיל במדות, והשלישי הוא ההשתדלות **בעיוניות**, חקר תחילה החכם איזה מאלו הוא הטוב, ובאר שכלם עוזרים קצתם אל קצת, ושהנבחר מהם הוא ההשתדלות בחכמה.
(פתיחה לפירוש על קהלת)

ישנה שלמות הקנין הגשמי, שלמות המעשה, דהיינו יכולת לפעול על פי המידות הנעלות זהו בעצם שלמות המידות. ולבסוף שלמות הדעות. נשתדל בשלב ראשון להבין מהו היחס ביניהם.

א. מידות קודם לדעות

בעבודת ה' אין לנו דעות בלי מידות. מורה למתמטיקה אינו צריך להיות משולש, אבל ת"ח חייב להיות בעל מידות על מנת שנתייחס למוצא פיו כדברים שיצאו מתוך שאיפה להדמות בהקב"ה. הרלב"ג הרבה עד מאוד בשינון עיקרון זה, נביא כאן חלק מהמקורות¹:

* ההפניות לפירוש על קהלת הינם ע"פ המהדורה החדשה שנערכה ע"פ כתבי יד ע"י רות בן מאיר. הרלב"ג בפירושו מרבה לשלב את הפסוקים שהוא מסביר בתוך הפירוש עצמו, על מנת להדגיש זאת, מילים שהינם ציטוטים מסומנים בכתב נטוי. הרלב"ג פירש מספר ספרים של אריסטו, על כן הוא ודאי הכיר היטב את שיטתו. לכן מצאתי לנכון להפנות לספרו של אריסטו "אתיקא של ניקומאכא" לכל המעוניין בביור הדברים. תודה לרב ברוך ברנר על עזרתו.
1. וכן מובא בהקדמה למשלי:

כי שלמות המדות הוא הצעה לשלמות המושכלות². כי לא יתכן שישלים האדם נפש במושכלות בעוד חלאת המדות הפחותות בו, והוא אמרו *יראת ה' ראשית דעת*³. (משלי א, התועלת השני)

יראת ה' אינה רק ראשית כאופציה, אלא היא תנאי הכרחי ובלעדי להקניית הדעות: *תחת כי שנאו דעת*, ולא בחרו ביראת ה' אשר היא הצעה והישרה לקנין הדעת. (משלי א, כט)

העבודה במידות היא יושר ורק דרכה נוכל להכיר את הדעות האמיתיות. אדם השואף לכך, הולך למעשה בתמימות ושלימות לכן ה' יסיע אותו להשיג את מבוקשו:

הנה הוא מסתיר *התנשיה* והוא הנימוס המושכל אשר לנמצאות ושומר אותה לתתה לישרים, כי הם לבד יתכן שיגיעו להשגות העיוניות מפני היותם ישרים במדות ואוהבים היושר והאמת בדעות.

הוא מגן להולכים בתמימות ובשלמות באלו החקירות העמוקות האלהיות לשמרם מהטעות, כי הטעות המעט באלו העניינים הגדולים ירחיק האדם משלימותו וזה יעשה השם ית' מצד השגחה הפרטית. (משלי ב, ז)

כדרכו מנסה הרלב"ג להגדיר את התוצאה המוחשית של הימנעות מעיסוק במידות:

הנה למלכים והם השכלים האנושיים הוא מתועב מאד ושנוא עשיית הרשע בדעות או במדות.

וזה כי עשיית הרשע במדות יהיה סבה שלא יכון כסא המלך, אבל יסורו הכחות הנפשיות מלשרתו וימנע מפני זה ממנו השלימות אשר הוא כחיי עליו.

ועשיית הרשע בדעות שתהיה סבתו לקיחת המחשבות והצורות הדמיוניות לא על נכון הוא סבה שלא יגיע מהם השירות הראוי. (משלי טז, יב)

והוא מבואר עוד כי שלמות המידות, אשר בהם יהיה תיקון הגוף והרחקתו התאוות הגופיות, הוא ממה שלא יתכן הגעת שלמות המושכלות מבלעדיו, כי עם היות האדם הומה בהגעת ההנאות הגופיות - לא יִשְׁלַם לו ההתישבות הצריך בקנין המושכלות, כי לקושי הגעתם על נכון יצטרך למי שישתדל בקניינים שישים זמנו כולו בהם; וזה ממה שלא יִשְׁלַם ממי שעיין בחכמות עיון-מה.

והנה לקושי הגעת המושכלות לאדם, והיות האדם מנעוריו נפתה אל התאוות הגופיות פיתוי חזק, הערים השם יתעלה בשסדר זה הנימוס השלם התוריי המכניע תאוות הגוף הכנע נפלא, ומיישיר לקניין המושכלות היותר קשות, כמו שזכרנו. (הקדמה למשלי)

2. יסוד זה מובא במקורות רבים אצל הרמב"ם, למשל מורה נבוכים א, ה; א, לד.

ב"ניקומאכא" (חלק א, פרקים 7-8) אריסטו דן בהשגה שכלית ועבודת המידות. ההשגה השכלית הוא הטוב העילאי בין היתר מכיון שהוא בלתי תלוי. לעומת זאת עבודת המידות מוצאת את ביטויה בעיקר בבין אדם לחבירו כמו הצדק, המקח וממכר והפוליטיקה (כלשון אריסטו). הוא כותב כך: הצדיק צריך אנשים על מנת לבטא את צדקתו, וכך המתון (הכובש את יצרו) והאמיץ וכל נציגי המידות המוסריות.

אמנם החכם, אף בודד הוא יכול להתבונן. (השווה כוזרי ג, א ברצונו של הפילוסוף להתבודד)

3. ראה גם דברי רבינו במלחמות ה' מאמר ו, חלק ב פרק שני.

אין זו רק עצה טובה להגיע לשלימות אלא גם אזהרה שלא יעשה כך, שמא תצא ממנה תקלה:

...והנה לפי דעתי החל לספר זה החכם בענין כשרון המעשה אשר הוא הצעה ללכת אל בית האלהים. ואמר מפני זה שישמר האדם רגליו כשידרוך ללכת אל האלהים וישמע למצוות ה' ית', אשר בהם ישלם כשרון המעשה. והזהירו שלא ימהר להוציא דבר לפני האלהים קודם נקוטו עצמו מצואת המדות המגונות, והוסיף להזהירו גם כן שכאשר תגיע מדרגתו לגבול שיאות לו לדבר בו, שיהיו דבריו מעטים כי זה גם כן מכלל כשרון המעשה. (קהלת עמוד 27)

כעת מצטיירת תמונה שמוסר המידות הוא הבסיס שעליו עומד מוסר הדעות, הראשון הוא הכנה והצעה לשני. אמנם מהקטע הבא עולה נקודה נוספת המבקשת לומר שכשם שהמידות מועילות לשלמות הדעות, כך ישלימו הדעות הנעלות את המידות⁴:

...והכלל העולה מהדברים הוא, ששלמות כשרון המעשה הוא מועיל מאד וטוב... כי העדר כשרון המעשה יהיה סבה להסיר מהחכם חכמתו כמו שאסר כי העושה יהולל לב חכם (קהלת ז, 7) ובאר גם כן שהחכמה צריכה לשלמות כשרון המעשה וזהו אמרו, החכמה תעז לחכם מעשרה שליטים אשר היו בעיר (קהלת ז, 19) והם המושלים ברוחם. כי החכמה תשים כשרון המעשה בצד היותר שלם, ובזה התבאר שכל אחד מאלו השלמויות יעזר בחברו.⁵ (קהלת עמוד 36)

לחילופין פעולה בלתי מוסרית ולא הגונה מעידה על פגם שכלי כפי שמצינו בפירושו של הרלב"ג לסיפור ראובן ובלהה:

ואמנם סיפר זה להורות כי ראובן לא היה חכם, ולזה נתגאל במשגל המגונה אשר זכרה התורה, והוא שכבר שכב את בלהה פילגש אביו, כי החכם לא יפותה לבו לכמו אלו הפעולות המגונות.⁶ (בראשית עמוד 492) ראוי לכל אדם שירחק מן המשגלים המגונים, כי לא יתגאל בהם כי אם מי שהוא חסר דעת. כאומרו 'נאף אשה חסר דעת' (משלי ו, לב). ולזה ביארה לנו התורה כי ראובן, שנתגאל עש ששכב עם בלהה פילגש אביו⁷, היה חסר דעת.

4. עקרון זה מתאים לשיטת הרמב"ם לפי ביאור מו"ר הרב שילת שליט"א, ב"הקדמות הרמב"ם" עמוד קטז-קיו:

ישנם שני רבדים של מידות ומעשים טובים: האחד קודם להשכלה האלוהית, וענינו יצירת איזון נפשי ותקינות חברתית - "תיקון הגוף" - שהם הכרחיים לקבלת המושכלות. רובד זה אינו אלא הצעה. הרובד השני הוא חלק אינטגרלי של החכמה האלוהית עצמה. עיין עוד שם באריכות.

5. ראה גם משלי ב, ט.

6. השווה אבות ב, ה:

הוא היה אומר (רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא): אין בור ירא חטא ולא עם הארץ חסיד.

7. דלא כמאמר חז"ל בשבת (נה, ב):

(בראשית עמוד 505, התועלת השלושה עשר)

למעשה, התקדמות החכמה והמידות תלויות זו בזו, שלימות הקנין הגשמי גם קשורה להם. לפי זה יש לומר שלפי הרלב"ג שלושת התכונות אינם מדורגות כפי שתיאר הרמב"ם במורה נבוכים (ג, נד) אחת כבסיס לחבירתה ובסדר עולה, אלא הם פינות של משולש, כל הפינות מחויבות לצורך שלימות האדם אלא שהמשקל הסגולי שלהם שונה. הרלב"ג והרמב"ם אינם חולקים באופן עקרוני אך נראה שההבדלים ביניהם נובעים מניסוח שונה. ראוי לציין שבניגוד לרמב"ם הרלב"ג לא מתייחס לשלימות הגופנית אלא רק לתכונות אופיו הרוחני של האדם ושלמות קניניו (אצל הרמב"ם ישנה בסדר עולה: 1. שלימות הקנין 2. שלימות הגוף 3. שלימות המידות 4. שלימות השכלית).

ב. דרך האמצע

מהי הגדרת דרך האמצע?

והזהיר עם זה מנטות בכשרון המעשה אל החסידות והקצה, במקום הבלתי ראוי, ר"ל שלא יהיה צדיק הרבה ולא יהיה רשע הרבה, אבל ראוי שיטה אל האמצעי במדות לפי מה שישוער בדבר דבר⁸. (קהלת עמוד 37)

הכוונה שבכל מידה ומידה יש לפנות לדרך האמצע, דהיינו בריחוק שווה משני הקצוות⁹. אמנם דרך האמצע היא גם מושג אישי¹⁰:

אל תהי צדיק הרבה, ר"ל שראוי שיקח האדם הדרך הממוצעת במדותיו. והמשל, שמי שיראה שאין ראוי שיזיק בשום צד לאדם וימנע מפני זה מהזיק לאדם הקם עליו להרגו. הנה אין זה צדק במדות אבל הוא רשע באופן מה, כי ראוי שישתדל האדם למלט נפשו מן הקם עליו... אל תרשע הרבה ר"ל שלא תטה אל הקצה שהוא הרשע יותר מן הראוי. כאילו תאמר שלא תזיק לזולתך רק במקום הראוי. כי מי שהוא ירא ה' (קהלת ז, 18) יקח הממוצע ויצא בפעולותיו עם כל הקצוות, רצוני, שפעם יטה בפעולותיו אל האחד ופעם יטה אל האחר¹¹, וזהו הממוצע על דרך האמת¹². (קהלת עמוד 35)

אמר רבי יונתן: כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה שנאמר ויהיו בני יעקב שנים עשר מלמד שכולן שקולים כאחת. אלא מה אני מקיים 'וישכב את בלהה פילגש אביו' מלמד שבלבל מצעו של אביו, ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה.

8. השווה ניקומאכא חלק II, פרק 1, 9.

9. השווה עם רמב"ם ה' דעות א, ד.

10. השווה רמב"ם שם, וכן פרק ב, ובפרט הלכה ב.

11. אין זה אלא במידות ומעשים שהינם ביסודם חיובים רק שצריך לכוון את עצמתם, צורתם וכדומה. אמנם ישנה מידות ומצבים רגשיים וכן מעשים מסויימים שהינם שלילים במהותם ואצלם לא ראוי להיות בכל

דרך האמצע הוא עיקרון הן בעבודת המידות והן בחקירת הדעות שהגדרתו הוא עשיית הדבר הנכון בזמן הנכון עם הכלים המתאימים, ולהתרחק מההיפך:

הנה המשקל הקטן מהראוי, או הגדול מהראוי והמדה הקטנה מהראוי או הגדולה מהראוי, הנה שני אלו הדברים מתועבים לשיי במדות ובדעות.¹³ וזה כי הנבחר והראוי במדות הוא השווי והיושר מזולת שיהיה לאחד מהקצוות כמו שנתבאר בפלוסופיא המדינית. והנבחר בדעות שלא לקצר מהאמה הראוי בדבר דבר ושלא להפליג עליו יותר מהראוי.

כאילו תאמר שמה שיסבול אותו מופת מוחלט לא יקצר בו ויסמך על מופת ראיה או על הקדמות מפורסמות. ומה שלא יסבול מופת מוחלט לא יבקשהו וכן לא יחקור במה שאין דרך אל השגתו ולא יקצר לחקור במה שיוכל להשגתו. (משלי כ, ז)

אמנם הנפש החולה במידה מסויימת, תצטרך ללכת בקיצוניות הפוכה לזמן מה על מנת לתקנה ויעזוב את דרך האמצע:

הנה קצת הרעות לא ירפאו כי אם בדבר רע וזה שתבורות הפצע יהיה נקיונם ומירוקם ברע.

כאילו תאמר שיושם בהם מה שיאכל הבשר כדי שיתגלה ויהיה שם מקום תצא המוגלה ובמכות מגלות חדרי בטן הפצע ההוא כדי לנקות כל עפושיו. וכן ראוי בשה להתנהג ברפואות חליי המדות והדעות כי בעל המדה הפחותה ירפא ממנה בשירגילוהו להתנהג בהפך התכונה ההיא והפך כל חלקיה כדי שיתנקה ממנה נקוי שלם ואף על פי שהפך התכונה ההיא הוא גם כן מגונה יתנהג בה עד יסור חליו.¹⁴ וכזה יצטרך לבעל הדעות הנפסדות שיעיין בכל המקומות שהשירוהו אל זה הטעות ויסור מהם ואעי"פ שיקרה מזה שיצטרך לחקור במה שאין דרך אדם לחקור בו הנה לא ימנע מזה מי שבא לרפאתו כדי להסיר חליו ממנו. (משלי כ, ל)

ג. התורה מיישרת את המידות והמוסר, ומוסיפה בשלימות ובחכמה אלוהית

מהי תפקידה של התורה בהישרת המידות ותיקונן?

מקום שבציר המוביל מקצה המחסיר ועד קצה המפריז, אלא יש לבטל כליל אותו רגש או אותו מעשה כגון הכעס והגאווה. כך גם מסביר אריסטו בניקומאכא חלק II, פרק 6, 18.

12. ניקומאכא חלק II, פרק 9, 9.

13. וכן כותב אריסטו בניקומאכא חלק II, פרק 6, 11-9.

14. ראה גם בניקומאכא חלק II, פרק 9, 3-5.

ומהנה נתחיל ונאמר, שכבר התבאר מדברינו בביאור דברי התורה כי התורה מיישרת האדם בתכלית מה שאפשר אל שלמות המידות¹⁵ ואל שלמות המושכלות, ותיישיר עם זה אל הגדולות שבפינות העיוניות אשר לְאָה שכל האדם להגיע אליהם אם לא יִעָזֵר במה שהיישירתהו התורה מזה. וזה (הקושי להגיע אל אותן פינות עיוניות) יהיה מאחד משני צדדין: אם לפי שלא יוכנו לאדם הקדמות יובילוהו אל הדרוש ההוא. אם לפי שכבר יוכנו לו הקדמות רבות לאמת מהם כל אחד מחלקי הסותר, וזה ממה שיפיל ספק חזק בחקירה ההיא. והנה כשהיה הספק בחקירות הגדולות אשר הם שורש והתחלה לידיעות רבות - השתדלה התורה להעמיד על האמת בו, כי הטעות בכמו אלו החקירות הוא ממה שימנע האדם משלמותו האחרון, להיות הטעות בהתחלות מבוא לטעות בכל מה שאחר ההתחלות. (הקדמה למשלי)

יש להוסיף שמניעת לימוד תורה היא לא רק הפסד בשלימות האנושית ותו לא, אלא אף גורמת לפעולות מעוותות וגם אז תפילתו תועבה:

הנה מי שמסיר אזנו משמוע תורה לא די שפעולותיו תהיינה מתועבות מזה הצד כי סרה ממנו ההישרה לתקון הפעולות, אך גם תפלתו שיחשוב היותה עבודה לשׁי היא מתועבת, כי מפני סורו מלמידת התורה והתנהג בדרכיה לא יתכן שתהיה כוונתו בה ראויה. (משלי כח, ט)

אל תחשוב שאדם שכבר למד הרבה יכול לסמוך על השגותיו ולא לחקור יותר:

ואמר זה שלא תחשוב שאחרי השלמך בחכמה לא תצטרך אל התורה אחר שפרי התורה היא להעמיד האדם על השלימות מההשגות העיוניות, כי באמת תמיד תצטרך לחקור בה וללכת במצותיו כי היא מוסיפה לך שלימות תמיד, ועזיבתך אותה תהיה סבה להסיר ממך השלימות ולהפקדו כמו שהעצמות יצטרכו תמיד אל המוח אשר בתוכם להזין ממנו. ואע״פ שכבר נשלמה הויתם באופן מה ובסורו מהם יפקד מהם מזונם ויפסדו, ואפשר שאמר לזאת הסבה ג״כ אל תהי חכם בעיניך ירא את ה' וסור מרע, ר״ל שלא תחשוב כבר השגתי החכמה ואיני צריך עוד אל התורה שהיא מישרת אליה - כי בודאי אתה צריך אליה תמיד. ולזה ראוי שתירא את ה' לשמור מצותיו ובוזה תסור מרע תמיד בדעות. (משלי ג, ז)

התורה מיישרת המוסר לידיעת דברי בינה:

15. וכן הרלב״ג במקום אחר:

הנה התורה היא מרפא לך מחולי המדות והדעות בעת שהתחלת לדרך אל השלימות ותחיל לקחת מזון ההשגות העיוניות. (משלי ג, ח)

שמעו בני מוסר השם יתברך שהוא אביכם. והנה זה המוסר הוא תורתו שנתן לישראל והקשיבו ושמעו אותה כדי שתדעו בינה¹⁶ כי הוא יישיר אתכם אל הבינה, כמו שזכרנו, ר"ל כי התורה תישיר בהרבה מדבריה לידיעת הבינה. (משלי ד, א)

צריך להפיק לקחים מכל חלקי התורה, הן מהמצוות הן מהמשלים (חלק הסיפורי) והן מן הדעות המיישרות כולם אל השלימות¹⁷.

כתוב במשלי פרק ו, כ נצר בני מצות אביך ואל תטש תורת אמך. מסביר הרלב"ג:

ואפשר שרמז במצוה כי הם מיישרים אל החלק מהתורה אשר בו מצות ואזהרות.

ורמז בתורה אל ספורי התורה כי הם מישרים מאד אל השלימות כמו שביארנו בביאורנו לדברי התורה. (משלי ו, כג)

לפיכך לימוד תורה וקיום מצוות מובילים לחכמה אלוקית:

התורה ומצותיה מביאות האדם אל השגת החכמה והתבונה אם בפילוסופיה האלהית אם בפילוסופיה המדינית אם יעמיק האדם לחקור בה ובמצותיה מחקר ראוי. וזה יהיה בשישמרו בלבבו תמיד ובה יגיע לו הבריאות בגוף ובנפש בהתנהגו לפי מצותיה¹⁸, ויהיה אהוב לאנשים ואהוב לשם עד שתמיד יהיו עיניו בו לא יעזבוהו וישגיג בזה החיים הערבים הנצחיים והטובות הגופיות עד שאין פחד אליו מהרעות. (משלי ו, התועלת הראשונה)

הרלב"ג לא מסתפק בכך שהתורה מיישרת את המידות ודעות, אלא מוסיף שהיא **הדרך הבלעדית** לכך כיון שמוצאה בנבואה:

נבואה יפרע עם ויבוטל ממנו קנין המוסר ור"ל בנבואת התורה כי היא הגיעה בנבואה, וזו מיישרת להקנאת המוסר וההנהגה הישרה, הן בקבוץ הבית, הן בקבוץ המדינה ואין דרך בזולתה להקנאת המוסר בקבוצים המדיניים. כי האנשים להתחלף מזגיהם יתחלפו תכונותיהם מאד ויתבלבל מפני זה ענין קבוצם לולא התורה שתנהיגם יחד בהנהגה אחת ונימוס אחד. ומי שישמור תורה אשרהו כי בה יקנה המוסר באופן שלם, והיא גם כן דרך אל הגעת החכמה והבינה במה שיתיסר מהתחלולותיהם. (משלי כט, יח)

גם מי שלא יודע הרבה ונבוך בלימוד ומי שמבולבל מרוב המחשבות, מתוך השתדלות הלימוד, ה' יעזור לו להתיישר בדעותיו ובמידותיו.

16. הבינה, אינה בנויה על היקשיים שכליים מובהקים כחכמות לימודיות (מדעי הטבע) אלא זהו פילוסופיה בלתי עצמית וסובייקטיבית. לכן הכרחי ביותר שאדם העוסק בתחום הבינה יצטיין בעבודתו המוסרית וקירבה לה' על מנת שהשגתו השכלית בתחום זה תהיה 'תואמת' לענין האלוהי.

17. ראה בהרחבה חלוקה זו בתחילת פירושו לתורה עמודים 1-3.

18. וכן כותב בתחילת הפירוש לקהלת:

ולפי שהתורה היא המיישרת מאד אל מה שראוי שיתנהג בו האדם בהשגת הטוב הזה, שהוא המועיל. צוה זה החכם בזה הספר. שיתנהג האדם בדרכי התורה וישמור מצוותיה.

האדם מוגבל בשכלו האנושי, ולא יוכל להגיע לשלימות, אין זו סיבה כדי להתעצל ולא להשתדל בהבנת התורה :

והכלל העולה מהדברים הוא, שענין בקשת החכמה הוא חשוב מאד. ואעפ"י שהוא רחוק להשיגו אין ראוי שימנע האדם מפני זה מחקור בה. וזה יתכן שישלם לו בשני דברים :

...והשני הוא שידרוך בדרכי התורה כי היא המיישרת בתכלית להשיג האמתות במושכלות. ואעפ"י שהאנשים יתחלפו דעותיהם בהתחלות, אשר הטעות בהם מרחיק האדם מהשלמות הנפשי מאד, הנה מפני זה אין ראוי להניח ולעזוב החכמה, כי מי יהיה באלו הנמצאות השפלות שישוה לחכם היודע פשר הדברים וסודם. ועם כל זה הנה התורה תיישירהו אל השגת האמת בכמו אלו העמוקות כמו שהתבאר מדברינו בפרושינו לדברי התורה. (קהלת עמוד 43)